

Pierre Guenancia:
A szórakozás bölcsessége?

„... minden bajuknak egy a forrása: nem tudnak nyugton megülni a szobájukban.”

Pascal: *Gondolatok* (168/139)¹

„... beállott a tél, s oly helyen marasztott, ahol semmiféle szórakoztató társalgást nem találtam; szerencsémre máskülönbben sem voltak gondjaim vagy szenvedélyeim, melyek zavarhattak volna, úgyhogy egész nap egyedül maradtam szobámban, s bőségesen ráértem saját gondolataimmal foglalkozni.”

Descartes: *Értekezés a módszerről*, 2. rész.

Prológus

Ha tényleg magunkra gondolnánk anélkül, hogy elfordítanánk tekintetünket a halálról, ami életünk végén, sőt annak minden pillanatában jelen van, akkor szinte lebénítana minket a semmi homályos káprázata. Elkerülhetetlen halálunk gondolata vitathatatlaná tenné életünk jelentéktelenségének és abszurditásának érzését. Ezért minden jó, ami elszórakoztat bennünket, vagyis elvonja a figyelmünket állapotunk igazságának tudatosításától. Az úgymond frivol szórakozások, mint például a vadászat vagy a játék nem kevésbé szükségesek, mint az olyan komolynak mondott elfoglaltságok, mint a matematikával való foglalkozás vagy az uralkodás egy nép fölött. És még a Király állapotát sem irigyelnénk, ha nem részesülne a sokféle és kifinomult udvari szórakozásból. Hiszen nem is igazán a zsákmányt, hanem a vadászatot keressük. Először is egyfajta menekülést az unalomtól, ami azért oly elviselhetetlen az emberek számára, mert ez a minden elfoglaltságtól mentes idő az emberi állapot semmi-voltának

¹ Pascal *Gondolatok* című művét Pődör László fordításában idézzük (Pascal: *Gondolatok*. Ford. Pődör László. Budapest, Gondolat, 1978). A töredékek forrását két számozással jelöljük, az első a Philippe Sellier-féle kiadás számozása (Pascal: *Pensées*. Éd. Ph. Sellier. Paris, Classiques Garnier, 1999), a második a Brunschvicg-féle számozás, amely meg-
evezik a magyar kiadás számozásával.

a képét vetíti eléjük. Ezért az esztelenség e cselfogása nélkül, amit Pascal *minden* szórakozásban észlel, amelyek *a szórakozásnak* csak különféle változatai, az emberek nem lennének képesek elviselni, hogy szembenézzenek önmagukkal, amitől a halálos unalmat elűző „szerek” bizonyos értelemben saját legfőbb javukra eltérítik őket. Az „egzisztencialista” hangsúlyok ellenére a pascali értelemben vett szórakozás jobban összecseng az elidegenedés fogalmával, mint a szorongás modern témájával. Mert a szórakozás kritikai és dialektikus fogalma alatt értett és összegyűjtött „okozatoknak” (*effets*) nagyon is van egy „alapjuk” (*raison*). A semmi a romlott és bukott emberi állapot semmije, nem pedig az egzisztálás idő nélküli struktúrája.

Miért a szórakozás?

A szórakozás embere elfordul azoktól az okoktól, amelyeknek túlzott jelenléte az elméjében akadályozzák szórakozásában. De a szórakozás nem lehet annak a szándékos akarathoz az eredménye, hogy az ember elforduljon nyomorúságos állapotának a gondolatától, mivel minden hatékonysága onnan ered, hogy az ember saját állapotánál fogva hagyja, hogy a szórakozás hatalmába kerítse. Más-képp szólva a szórakozás az emberi nyomorúság része azért, hogy ellenszerűl szolgál a nyomorúság tudata ellen.²

Az a megkülönböztetés, amelyet Pascal egyrészt a tekintetnek a tudattól való elfordítása (lásd a figyelem eltérítésének példáit Descartes-nál), másrészt a szórakozásnak arra irányuló nem szándékos stratégiája között tesz, hogy az ember elforduljon attól, amit nem akar látni, valójában két általánosabb tézis ellentétére épül. Az egyik az, amely szerint az elmének szabadságában áll visszavonulni a világtól, és távolságot tartani tőle, a másik pedig az ember elidegenedtségéről szól a világban, ami mesének tekinti egy öntudatnak a világhoz való feltétlen viszonyulását. Ez a (másiknál sokkal elterjedtebb) tézis kétségbe vonja, hogy az embernek hatalmában állna elvonatkoztatnia attól, ami zavarja, rosszul érinti, elszomorítja őt, hogy elméje tekintetét másra irányítsa. Egyedül a szóra-

² „Nyomorúságainkban egyetlen dolog nyújt vigasztalást: a szórakozás, és mégis ez a mi legnagyobb nyomorúságunk. Mert főleg ez akadályoz meg bennünket abban, hogy magunkkal foglalkozunk, és sodor észrevétlenül vesztünkbe. Nélküle unalomban élnénk, de ez az unalom arra ösztönözné bennünket, hogy valami biztosabb, tartalmasabb módját keressük elűzésének. A szórakozás azonban elmulattat, és észrevétlenül vezet a halálba” (33/171).

kozásnak van hatalma arra, hogy elfordítsa az embert attól, ami zavarja és aggasztja, tehát nem olyan természetű, mint egy munka vagy egy technika, hanem mint egy természetes csalás és illúzió, amelyek annyiban hasznosak az ember számára, amennyiben (persze romlott) természetének részei. Az elme önmagában és önmaga által nem bír azzal a képességgel, hogy elforduljon attól, ami zavarja, hanem, éppen ellenkezőleg, az ember önbecsapásának és önmaga elvakításának képessége teszi ezt lehetővé, az a képesség, amely az emberi természet egyik alapvető hajlama, mégpedig azáltal, hogy sokféle módon aktualizálódik, és megmarad ilyennek, ha nem is tudattalanul, de legalábbis a tudat mezején kívül.

Mint cselekvési hajlam, mint az unalom és a gondok kikerülésének egyik módszere, a szórakozás éppúgy, mint Kant híres mondása szerint az értelem sematizmusa, „az emberi lélek mélységeiben rejtőző művészet”. Pascal természetesen nem úgy beszél róla, mint egy művészetről, hanem mint egy „lelkünk mélyén láthatatlanul megbúvó, zavaros szándék(ról), amely arra serkenti őket [az embereket], hogy izgalmak árán hajszolják a nyugalmat” (168/139). Ez a „zavaros szándék” két titkos és egymással ellentétes ösztön eredménye, amelyek közül az egyik az embereket a szórakozásba hajtja, míg a másik azt jelzi számukra, hogy az igazi boldogság nem ott található. Innen ered a szórakozás összetett természete, ami se nem tudattalan, se nem tudatos, mert nem az a lényege, hogy a világot így vagy úgy saját maga számára ábrázolja, miként az ideológiák, hanem az, hogy megragadjon, vagy szükség esetén kitaláljon magának olyan eszközöket és módszereket, amelyek képessé teszik arra, hogy az evidencia és az igazság árnyékában, vagy egyszerűen csak csukott szemmel éljen. A szórakozás bizonyos értelemben akaratot ad önmagának, amely lehetővé teszi számára, hogy úgy működjön, mintha az ember által kitervelt cselekedet lenne, mivel így tudja legjobban felhasználni az embert a maga céljaira, de – eltérően a karteziánus figyelemeltereléstől – nem egy olyan eltérítés vagy szüneteltetés, amiben az akarat azért részesíti önmagát, hogy folytathassa útját, és elérje célját.

A szórakozás uralma

Descartes azt tanácsolja Erzsébet hercegnőnek, hogy végezzen elterelő hadműveletet az ellenség megtrévesztésére. Ellenség alatt itt nem más ért, mint az elmét ostromló és szabadságában korlátozó, sőt szabadságától megfosztó szomorú gondolatokat. Ez egy olyan stratégiai vagy orvosi jellegű tanács, amelynek célja,

hogy segítsen kimozdítani valakit egy rossz lelkiállapotból.³ A természetre irányuló technikai cselekvésnek az a lényege, hogy megnyitja a test használatának teljes skáláját, és lehetőségeik végső határáig kiaknázza őket. Az erkölcsi cselekvés, ami ennyiben technikai jellegű, abban áll, hogy az értelem erőit az elérni kívánt célnak megfelelően képes irányítani. Ez tehát nem annyira tárgyának tiszta és elkülönített megismerését igényli, mint inkább képességei használatának ügyességét (*habileté*), egy olyan ügyességet, amelyet szívesen neveznénk technikai ügyességnek, amilyenről például a hajós vagy a lovas tesz tanúságot, amikor egy olyan energiát, ami nem az övé, abba az irányba irányít, amerre menni akar.

Ezzel szemben a szórakozás, ami figyelemelterelés is egyben, de amit nem jellemez tervszerűség, rávilágít arra, hogy az emberek mennyire hajlamosak illúziókba ringatni magukat, vagy történeteket bemesélni maguknak, sőt, az emberek találékonysága különösen ezek formáinak a megsokszorozásában és kifinomításában nyilvánul meg, ami nehezen választható el attól az ügyességüktől, hogy becsapják önmagukat. De ez az ügyesség nem technikai jellegű, mert kevésbé dolgokra (vagy önmagára) irányul, mintsem arra, hogy az ember elhiggye, vagy elhitesse magával, hogy az a dolog, amit csinál, vagy amibe belefog valóságos, komoly és fontos. Az emberek valóban nagyon találékonynak mutatkoznak, amikor arról van szó, hogy olyan elfoglaltságokat találjanak, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy ne gondoljanak saját magukra, és kellemesen töltsék el az időt, még ha fájdalomnak, fáradtságnak vagy veszélyeknek teszik is ki magukat. Sőt épp ellenkezőleg: tevékenységük intenzitása és komolysága valamiképpen alibiként szolgál a számukra, amivel félrevezetik önmagukat és másokat egyaránt. A szórakozás ezt az emberek között széles körben elterjedt

³ Természetesen Montaigne-re gondolunk, *A figyelem eltereléséről* (*De la diversion, Esszék*, III. könyv, 4. fejezet) című esszé ama szakaszára, amit Descartes sem utasított volna el: „Amikor az orvosok nem tudják kipurgálni a hurutot, más, kevésbé veszélyes testrésze terelik, és irányítják. Úgy veszem észre, hogy a lélek betegségeire is ez a legközönségesebb recept” (Michel Eyquem de Montaigne: *Esszék* I-III., ford. Bajcsa András fordításának felhasználásával Csordás Gábor, Pécs, Jelenkor, 2003., III. könyv, 4. fejezet: A figyelem eltereléséről, 56). Két sorral feljebb Montaigne hoz egy példát az „el térítésről és félrevezetésről”. Ennek a két szónak az összekötése annak az értelemnek a legjobb illusztrációja, amivel Montaigne és Descartes a szórakozást felruhazza: a gondolat arra irányuló cselekvése, hogy hatékonyan elforduljon egy nem kívánatos gondolatól. A mulattatás, szórakoztatás és a figyelemelterelés alig különböző módon hangsúlyozzák ki ugyanazt a célkitűzést.

csalást jelenti, anélkül, hogy meg lehetne különböztetni azt, amivel az ember önmagát csapja be, attól, amivel másokat csap be. Ebből a nézőpontból mindenki saját maga számára egyben egy másik ember is. Azért szükséges a szórákozásról beszélni, mert az az ember, aki megtöbbszörözi a külvilágból származó figyelemeltereléseket, valamiképpen tudja, hogy egy olyan igazságot lepez maga elől, amely megtörné a szórákozás varázsát, és amelynek lényege éppen egyfajta tudattalanba fojtottság.

Ez először is és főként a világi emberekre igaz, akiknek a kritikája – amelyre már sor került a politika szintjén a *Beszédek az előkelők állapotáról* című írásban – folytatódik, majd ontológiai dimenziókkal egészül ki a *Gondolatok* VIII. fejezetében.⁴ Az a „világ”, amely annyira vonzónak tűnik, és amely a hiábavalóság voltaképpen helye, a lét legalsó határa.⁵ Van itt talán egy lényegi különbség az olyan emberhez képest, aki dolgozik, és a szó eredeti értelmében nem szórákozik. Ez utóbbinak tudatában kell lennie tevékenysége szükségességének, és elégedettséget kell éreznie amiatt, hogy azt megfelelően végzi el. Noha a Pascal által említett helyzetek nagyon különfélék, nincsenek köztük olyanok, amelyekről azt lehetne mondani, hogy első fokon vitathatatlanul szükségesek, olyan létfontosságúak, mint azok, amelyeknek a célja a test megőrzése, vagy annyira szükségesek, mint azok, amelyek a lélek üdvére irányulnak. A vadászat, a játék, a háború, a királyság, a magas közigazgatási vagy politikai funkciók, a földmérő, a filozófus foglalkozása: Pascalnak ezek a példái, amelyekhez még sok mást hozzá lehetne adni, nem okoznak problémát. De vajon a szórákozáshoz lehet-e számítani a parasztok, a kézművesek munkáját, azokat a foglalkozásokat, amelyeknek a célja a betegek ápolása, a gyermekek oktatása, az emberek megítélése? Ezeknek a tevékenységeknek a belső, azaz létfontosságú szükségessége nem vonja-e ki őket az alól, hogy szórákozásként értelmezzék őket? Hiszen míg a hamis tudományoknak álrúhára van szükségük (az orvosok és a magas rangú hivatalnokok fennkölt arckifejezése), miközben a valódi erőnek, nincsen erre szüksége, éppúgy azok az emberek, akik valóban dolgoznak, nem azért csinálják, hogy szórákozzanak, mert a munka nem időtöltés, hanem szükségesség. De a munka mégiscsak a szórákozás egyetemes kategóriájába kerül. Pascal felidézi azokat a kínos munkákat, amelyekről az ember azért nem szeretne megszabadulni, mert lehetővé teszik, hogy elfelejtse állapotát, jobban, mint azok, amelyek szabadjárá engedik a szellemet, hogy

⁴ A fejezet címe: „Ellentétek” (a ford.).

⁵ „Aki nem látja a világ hívságos voltát, maga is roppant hiú teremtés.” (70/164).

másra gondoljon, például önmagára vagy a halálra, ami ugyanaz. Jó lenne, ha Pascal egyértelműen kijelentené, hogy a hasznos tevékenységek és általában a munka arra való az embereknek, hogy eltereljék állapotukról a figyelmüket. Igaz, csak egy alkalommal, de kimondja a katona és a szántóvető kapcsán: „Ha a katona vagy a szántóvető, stb. arról panaszkodik, mennyit gürcöl, kényyszerítsük csak tétlenségre” (34/130). A munkás és a katona számára állapotuk nem teszi lehetővé, hogy megismerhessék azt a szórakozást, amit az előkelők keresnek a játékokban, a vadászatban, sőt még a háborúban is, de ez még mindig jobb, mintha nem lenne semmi dolguk. Közönségesen kifejezve, a szórakozás alapelve ez: mindent, azaz bármit inkább, mint semmit! Minden jó, ami az időt kitölti, minden, ami foglalkoztatja az elmét, és elfordítja ettől az úrtól vagy ettől a semmitől, ami nem szabad, hogy a gondolat tárgya legyen. A filozófusnak, aki az emberi állapotról gondolkodik, legalább van miről gondolkodnia, de annak az embernek, akinek nincs se játékos, se komoly, se gyakorlati, se spekulatív tevékenysége, semmi nem állítja meg a gondolatát, amely elvész a tétlenség örvényében és meghatározatlanságában. Az önmagunkra gondolás azonos a halálra gondolással, mivel ez egy tárgy nélküli vagy tárgya vesztett gondolkodás. A szórakozás fő hatása, hogy tárgyakat ad a gondolkodásnak, hogy örölnivalóval látja el, hogy ne maradjon tárgy nélkül, ami lefoglalja a szónak szinte térbeli értelmében, ahogyan foglalt térről vagy helyről beszélünk (szemben azzal, ami szabad vagy üres). A szórakozásnak ez az egyedüli és egyetemes funkciója olyan különféle tevékenységeket tesz egymással összemérhetővé, mint a játék, a hatalom gyakorlása vagy a munka, a szó tulajdonképpeni értelmében, mint például a szántóvető munkája. Ettől még megőrizhető a különbség a szórakozás és a komoly tevékenység között, ahogyan Pascal teszi, felidézve például Homéroszt, aki „nem is szándékozott történetírói művet [írni], megelégedett a szórakoztatással” (688/628), vagy Platón és Arisztotelészt, akik „szórakozásból műveiken, a *Törvényeken* és a *Politikán* dolgoztak” (457/331).

Ezekben az esetekben a szórakozásnak a hétköznapi értelme az unaloműzés, időtöltés. De ezek a jelentések, amelyek különbségét Pascal mindig tiszteletben tartja, nem egyértelműek, mert a rájuk irányuló nézőponttól függően változhatnak. Itt is az a helyzet, mint a dolgok különböző rendjei esetében: egy radikálisnak tűnő ellentét, mint amilyen a test és a szellem dolgai között fennáll, megsemmisül a harmadik rendben, a szeretetében, amelynek a testhez és a szellemhez viszonyított végtelen távolsága ezt az ellentétet érzékelhetetlenné teszi (339/793). Ezért az, ami első értelmében egy időtöltéshez viszonyítva komoly tevékenységnek minősül, időtöltéssé válik egy magasabb rendhez

tartozó komoly tevékenységhez viszonyítva. A játék vagy a vadászat, amelyek a szó első értelmében szórakozások, a szántóvető vagy matematikus munkájával összehasonlítva, amelyek a szónak csupán pascali értelmében minősülnek szórakozásnak, egy szintre kerülnek, mielőtt arra vonatkoztatjuk őket, amit Pascal saját maga számára az egyetlen kutatásra méltó célnak tekint. Ezért a szintén szórakozásnak tartott királyság kritikája nem vonatkozhat másra, csak a királyra, mint királyra, és nem a királyra, mint keresztényre.⁶ Mivel a szórakozások jelképek (*figure*) is (és nem pedig, vagy nem pusztán olyan tevékenységek, amelyeknek önmagukban vett jelentésük van), jelkép minőségükben jelentésük nem az a látható jelentés, amellyel az élet szokásos menetében bírnak, mivel „minden, ami nem a szeretetre irányul, jelkép” (301/670). A szórakozások tehát nem csak, hogy nem a szeretetre irányulnak, hanem el is fordítják az embereket az „egyetlen tárgytól” (uo.).

A szórakozás alapja

A szórakozásról szóló híres pascali elemzések alapelve egyszerű, mint egy metafizikai alapelv: a szórakozás fogalma alá rendelt különböző emberi elfoglaltságok⁷ közös célja, hogy elfordítsák az emberek gondolkodását egy tárgytól – a halál gondolatától –, amelynek a közvetlen és állandó észlelése elviselhetetlen lenne. De céljuk nem az, hogy az ember újra rátaláljon a gondolkodás szabadságára, vagy megőrizze egészségét, mint az Erzsébetnek írt idézett levélben, mivel a szórakozásnak nincsen „ökonómikus” vagy terápiás, tehát alkalmi, időben lehatárolt („mindennek megvan a maga ideje”) funkciója, hanem az emberek tudta nélkül egy sokkal általánosabb célra törekszik, ami az emberi állapotnak a gyökeréhez tartozik, és egyetemességet és szükségességet ad neki. Igaz ugyan, hogy mindkét esetben a cselekvés siet a tárgya fogságában lévő gondolkodás

⁶ „Itt most a keresztény királyokról nem mint keresztényekről, hanem csupán mint királyokról beszélék” (169/142). Ez a megkülönböztetés nem az óvatosság által diktált visszavonulás, hanem a dolgok és jelentések különböző rendjeire vonatkozó alapelv szigorú alkalmazása.

⁷ „Nem szükséges egyenként megvizsgálnunk minden elfoglaltságot, elégséges, ha megértjük őket a szórakozás oldaláról” (713/137). Amikor azokat az egyedi és különböző szórakozásokat felidézük, amelyek a szórakozásnak csak különböző formái, mindig észben kell tartani, hogy Pascal az összes emberi tevékenységet a szórakozás egyedüli irányítása alá rendeli, ami kétségkívül a legeredetibb hozzájárulása ehhez a kérdéshez.

segítségére, de míg Descartes-nál az elme önmagára irányuló cselekvése váltakozik a gondolkodásnak az elmére irányuló szenvedélyével, hogy létrehozza az ellentétes erők közötti egyensúlyt, addig Pascalnál a cselekvés, amely nem más, mint az elme szórakozása, az emberi állapotról való figyelemelterelés, amelynek az a funkciója, hogy eltakarja a kemény és szomorú valóságot. Tehát Pascal a cselekvésnek önmagában vett szükségességét nem azért ismeri el, mert az elmének egy olyan kezdeményezéséről tanúskodna, amely félbeszakítja gondolatainak áramlását, hanem azért, mert az elmének az arra való tehetetlenségéből adódik, hogy tartósan fenntartsa az önmagáról való gondolkodást.⁸ A cselekvés nem egyfajta technika, és nem is ölti egy olyan elterelő stratégia formáját, ami előfeltételezi a cselekvő akaratát és szándékát, mivel minden formájában az illúzió, az önámítás, az alakoskodás, az elvakultság művészetéhez tartozik, melynek hatékonyságába beleértendő az, hogy a komoly tevékenységek jelképei alatt rejtőzködik. Tehát a tevékenység célja nem annak igazi finalitása.

Bármilyen tevékenységre is szánja magát az ember komolyan, szenvedéllyel, vagy akár önmegtadással, nem azért vállalja, hogy elérje ennek a cselekvésnek a célját, hanem azért, hogy megmeneküljön egy olyan gondolkodás tértelenségétől (a nyugalomtól), amelyet megbénítana tárgyának nyilvánvalósága: a saját magára gondolás, a halálra gondolás, ami mellett minden emberi elfoglaltság nevetségesnek és haszontalannak tűnik.

E „tárggyal” (önmagával, a halállal) szembesülve az elme nem úgy cselekszik, mint ahogyan akkor, amikor elfordul a szomorú gondolatoktól, és amikor igyekszik jelentéktelen dolgokat szemlélni, hogy meggyőzze magát arról, hogy semmire sem gondol, hanem éppen ellenkezőleg, elviseli saját állapota semmi-voltának a nyilvánvalóságát, amikor az úgyszólván teljesen meztelenül mutatkozik meg, elvonatkoztatva minden elfoglaltságtól és azok egyedi céljaitól, amelyek állapotát változtatossá és vonzóvá teszik. Ennek a semminek a nyilvánvalósága kizár minden más nyilvánvalóságot, semmi nem marad meg mellette, kitölti a gondolkodás egész helyét, amely ekkor már csak egy minden

⁸ Martine Pécharman a szórakozás témájának szánt nagyon alapos írásában jól kiemeli a szórakozás által előidézett „folyamatos megszakításokat, elterelődéseket”: „A szórakozás ezért annak az időbeli áramlásnak, amelyben az önmagáról való gondolkodás minden pillanatban lehetséges, a folyamatos, meghatározatlanul ismételt megszakítása kell, hogy legyen” (La vérité, destination morale de l’homme dans les *Pensées*, in: *Pascal. Qu’est-ce que la vérité?* Paris, PUF, 2000, 158. Lásd még ugyanettől a szerzőtől: *Le divertissement selon Pascal ou la fiction de l’immortalité. Cités*, No. 7., 2001).

konkrét gondolattól üres tér. Választani kell tehát a minden és a semmi, a gondolkodás egyedi eltompult állapota és a gondolkodás sokféle szórakoztatása között, amelyet az előtte megmutatkozó elfoglaltságok sokasága elködösít, még akkor is, ha ez a választás a legkevésbé sem szabad. A pascali tézis ereje nagyrészt állításának a modalitásán és kiterjedésén múlik: a szórakozás szükséges (még akkor is, ha valaki esetlegesen választja inkább az egyik szórakozást, mint a másikat), egyetemes, senki sem menekülhet tőle, beleértve azokat is, akik nyilvánosan leleplezik vagy kritizálják a szórakozásnak az emberek fölött – természetesen mások fölött – gyakorolt uralmát, mintha az a tény, hogy ezt észreveszik, a sokaság fölé helyezné őket.

Ezek, mondja Pascal, a legostobábbak, mivel az emberek önmagukat illető általános elvakultságához hozzáadják még annak a hitnek az illúzióját is, hogy ők ez alól kivonhatják magukat. Tehát Pascal elutasítja annak teljes lehetőségét, hogy valaki kívül tarthatná magát az illúzió, semleges helyzetben lenne az ítélet tárgyához képest. A filozófus, amikor megjátssza a bölcsét, nyilvánvalóvá teszi, hogy még a többieknél is kevésbé bölcs, mivel éppen eme állásfoglalásával akar elfordulni ettől az irtózatossá és elviselhetetlen önmagára gondolástól. Az az önmaguk, amittől az emberek igyekeznek elfordulni a szórakozások által, általában véve az emberi állapot, és nem az az én, amit – Pascal szerint – mindenki mindenek fölé helyez, azaz a privát én, ami azért gyűlöletes, mert mindenki másnak a zsarnoka és ellensége, vagy az szeretne lenni. *Az én elrejtje az önmagát.* Ezzel szemben az az önmaga, amittől az ember elfordul, az, ami mással közös, végessége és értelmetlensége folytán nyomorult állapotunk, elvonatkoztatva azoktól a „tulajdonságoktól”, amelyek révén az emberek mások mellett érvényesülni próbálnak.

Létezik talán az én és az önszeretet kapcsolatánál egy még alapvetőbb kapcsolat az én és a szórakozás között. Ha elismerik számunkra, hogy mind-egyikünk énje azt akarja, hogy mások szeressék, és csodálják, akkor az én számára a műveltség és az olyan természetes vagy kölcsönzött (de talán főként kölcsönzött) tulajdonságok közszemlére tétele, miként a funkciók, a címek, a méltóságok, annak egyedüli eszköze, hogy folytonosságra és állandóságra tegyen szert, és a saját és mások szemében a többi egyéntől jól megkülönböztethető egyénné válhasson. A szórakozás, főleg amikor komoly (az üzleti élet, a háború, az udvari intrikák) az én úrját egy testre szabott identitással tölti be: ha valaki magas rangú hivatalnok, hadvezér és mindezeknek az identitásoknak a csúcspontján a király, az azt biztosítja számára, hogy ő mindenki számára *valaki*, ahelyett, hogy semmi, egy helyettesíthető egyén lenne.

De nemcsak a mások általi elismerésről van szó, mivel ha valakinek van egy foglalkozása, akkor van jövője is, és ha valaki szellemét a jövő irányába képes fordítani, akkor ki tudja magát vonni a jelenből, és ez a szórakozás funkciója. Sartre-i fogalmakkal élve, amelyek itt kétségkívül nem megfelelőek, azt mondhatnánk, hogy az én a tudat menedéke, amely enélkül a „bálvány” nélkül szorongana saját lehetőségei előtt. Az én folytonos identitása ama tevékenység identitásán keresztül is halad, amelyre szánja magát. Itt is ugyanúgy, mint máshol, az önazonosság illúziója (királynak *lenni*, főúrnak *lenni*, stb.) elfordítja az ént annak az emberi állapotnak a látványától, amelyen osztozik minden más emberrel, annak az alapvető és nem személyes identitásnak a látványától, ami mindnyájunk „kis személyét” visszavezeti jogos helyére, vagyis a majdnem semmire. Ezzel szemben az önmagára gondolás összeegyeztethetetlen az önszeretettel, amely arra hivatott, hogy, éppen ellenkezőleg, elfordítsa az embert attól az állapottól, amelyen mindenki mással osztozik, a többiekétől nem különböző lététől.⁹ Itt nem a tekintet két iránya áll szemben egymással, hanem az önmagára gondolás korrelatív távolságtartó pozíciója (amelynek az általános feltétele csak az ember saját külön énjével szemben felvett távolságtartásának köszönhetően jelenhet meg), valamint a gondolatok és tevékenységek folytonos mozgása, ami megóv minket egy olyan nyugalomtól, ami számunkra végzetes lenne. Ha az én nem tárgya az önmagára gondolásnak (ami az ént inkább semlegesíti), akkor ő annak a neve, ami mindegyikünket eltérít az önmagunkra gondolástól. Mellékesen szólva nem jellemző-e „a látvány társadalmára”, hogy úgy szólítja meg az embereket, mint mindig egyedi éneket, és feltételezett egyediségüket teszi létük szubsztanciájává, ahelyett hogy úgy tekintene rájuk, mint olyanokra, akik egyformán osztoznak az általános emberi állapoton?

Önmagunktól elfordulni

Milyen viszonyban áll az én és a szórakozás? Van egy közös funkciójuk: megszüntetni azt a távolságot, ami egyedülként lehetővé tenné az emberi állapotnak (az önmagára gondolás) vagy a másságnak (a másik emberé és főleg Istené) észlelését, ami lerombolná az én bálványát. Ez a funkció lehetővé teszi,

⁹ „Az önszeretetnek és az emberi ének az a természete, hogy csak magunkat szeretjük, és csak magunkra vagyunk tekintettel” (743/100).

hogy ne lássuk azt, ami megakadályozna minket abban, hogy becsapjuk magunkat, hogy „kellemesen elvakítsuk szemünket” (78/82). Az emberek úgy intézik (nem egymással összehangolva, különben ez nem lenne hatékony), hogy ne kelljen felismerniük annak az igazi jelentését, amit csinálnak. A szórakozások sokfélesége ezért elhomályosítja végső céljukat, ami nem más, mint elfordítani az ember tekintetét saját állapotának látványától. A szórakozások *a* szórakozást rejtik – amelynek sokféle kifejeződése –, hasonlóan ahhoz, ahogyan a fák is elrejtik az erdőt. A fák például ezek: ha valaki csatázik, intrikál a király udvarában, nők társaságát keresi, játszik, vadászik, táncol, de egy matematikai probléma megoldásán izzad, vagy azon erőlködik, hogy mindezt észrevegye, hogy bölcsnek vagy ravasznak mutathassa magát. Az erdő az az egyedüli cél, amelyre mindezek a játékos vagy komoly tevékenységek kivétel nélkül és a szereplők tudta nélkül irányulnak: hogy ne kelljen egyedül maradnia az embernek önmagával, hogy ne kelljen szembenézni az igazsággal. Ugyanígy az önszeretet irányítja titokban a cselekedeteinket és gondolatainkat, beleértve azokat is, amelyeket a leginkább érdek nélkülieknek hiszünk. Az én viselkedései és vágyai tényleg egyesülnek, mivel sokaságukban és még látszólagos ellentmondásaikban is arra törekednek, hogy ezt az egyedi ént saját maga számára mindennek a középpontjává tegyék. Az én egyfajta centripetális hatást fejt ki minden cselekedetre és gondolatra, mivel egysége nem egy szubsztancia egysége, hanem egy vonzerőé.

Az én, aki a zsinórokat mozgatja, és aki mindent saját magára vonatkoztat, bizonyos módon rejtve marad, és teljes mértékben érdekében áll, hogy rejtve is maradjon, nem csak azért, mert az ember szíve (ez a szív, amelyről sosem szabad elfelejteni, hogy Pascal szerint „üres és tele van szeméttel”, 171/143) homályos önmaga számára, hanem azért is, mert azon „tulajdonságok” szintézisének, amelyeknek ő az énje és rövid neve, egység mivoltában valamiképpen az őt kisajátító aktuális tevékenység mögött kell maradnia, ahhoz az emberhez hasonlóan, akivel reggel valami nagy szerencsétlenség történt, és akit mégis jelenleg teljesen leköt, hogy egy vad-disznót üz. Az, hogy az én nem aktuális az öntudat számára, azt eredményezi, hogy úgy tűnik, a cselekvések és az attribútumok (a „minőségek”) úgy tekinthetők, mint egymástól megkülönböztetett entitások, és csak az időbeli egymásutánosság viszonylatában rendezhetők el. De míg Hume-nál a gondolatoknak az elmében meglévő egymásra következése egy színpadra belépő és onnan távozó szereplőkre hasonlít, addig Pascalnál az én inkább az lenne, aki a függöny mögött az ember cselekvéseinek és gondolatainak a zsinórjait moz-

gatja. Az én nem azonos a tulajdonságaival, mivel olyan tartóssággal bír, amely azokból hiányzik, miközben játszik a tulajdonságaival, és saját narcisztikus kielégülése céljából hasznot húz belőlük. Az önmagára – ami általában az embert, az emberi állapotot jelöli – való gondolás ellentétes pólusánál tartózkodik az az én, ami minden ember egyediségét jelenti, amit lehetetlen meghatározni, sőt felfogni, nem más, mint a cselekedeteknek és a gondolatoknak az a szintézise, amit az ember beleért, amikor felidézi az egyes ember személyét vagy akárki személyiségét, de ami másodlagosan csupán az észlelésnek az egysége. Ez először is és mindenekelőtt egy az érdekeltségen és a mohóságon alapuló egység, a többi egységgel versengő egység („az ellenség és a zsarnok”). Azzal, hogy az én mindent önmagára vonatkoztat, csak vonzerejét vagy törekvésének erejét gyakorolja, ami ezt a természetévé teszi. Ezt teheti nyíltan, mint egy faragatlan tuskó, vagy leplezetten, elegánsan és udvariasan, mint a nagyvilági emberek, elfojthatja önmagában ezt a késztetést jólneveltsége és önfegyelme által, de én-mivoltában nem tudja önmagát kioltani, mert erre csak egy az övénél erősebb törekvés képes, mint a gondolkodó testeknek ez a teste vagy közössége, amelyről Pascal a *Gondolatok* egy más helyén beszél.

Az én tehát mindig a rajta kívülitől függ, akár azért, hogy abból táplálkozzon, akár azért, hogy kiléphessen abból a börtönből, amelybe az önszeretet zárja. Az embernek az a hajlama, hogy saját magát tegye meg mindennek középpontjává, amit az én fogalma foglal össze, és fejez ki, lehetővé teszi annak megértését, hogy az embernek valóban szüksége van a szórakozásra, vagyis kívülről jövő ösztönzésekre, és hogy semmitől sem fél annyira, mint a nyugalomtól, a csendtől, a magánytól, a börtöntől, amelyek mind annak különböző módjai, ahogyan a világtól, saját létezésétől, tulajdonságaitól, értékének az emberek általi elismerésétől el van vágva. Ebben az értelemben a szórakozás ugyanolyan rendű, mint a Hobbes által leírt versenyfutás a boldogságért, melynek nincs más célja, mint saját maga, de szüksége van arra az illúzióra, hogy azért nem vagyunk teljesen boldogok, mert még mindig van egy dolog, ami hiányzik nekünk, és még egy, stb. Azonban a boldogság ebben az életben – mondja Hobbes –, nem lehet egy legfőbb jó vagy egy utolsó jó élvezete, hanem a vágy folytonos előrehaladásában valaminek a birtoklása csak egy állomás egy újabb dolog megszerzése felé.¹⁰

¹⁰ „Ezért az egész emberiség általános törekvésének elsősorban az újabb és újabb hatalom iránti örökös és szüntelen vágyat tartom, amelynek csak a halál vet véget.” (Thomas Hobbes: *Leviatán*. Budapest, Kossuth, 1999, 85.) A párhuzam Hobbes eljárásával

Ugyanígy a szórakozást szükségszerű módon kíséri a keresett dolog fontosságába vagy belső értékébe vetett hit, pedig a keresést önmagáért (és nem a keresett dolgot) keresi minden ember: a vadászatot, és nem a zsákmányt. És csak néhány világos és vidám színű esetvonásra lenne szükség ahhoz, hogy a szórakozásról festett pascali festmény vonzó legyen, és visszaadja a cselekvés értékét, a szorgalmas, aktív, pozitív ember képét, meggyőződve arról, hogy egy ember számára az lenne a boldogtalanság, szemben azzal, amit Pascal állít, hogy nyugton kellene maradnia egy szobában. De a boldogtalanság még Pascalnál is esélyt jelent, nem csak azért, mert mivel a szórakozás az emberi állapottól elválaszthatatlan, ezért az emberek csak a szórakozás módját választhatják meg, hanem mélyebben azért, mert az ember igazi mértékét adja meg, ellentétben azzal, amit a filozófia állít, a filozófia, amely kétségkívül e töredékeknek a láthatatlan, de állandó céltáblája. Azokkal a filozófusokkal szemben, akik azt hiszik, hogy a bölcsesség az autarkiában áll, Pascal szembeállítja annak szükségességét, hogy az ember önmagán kívül keressen olyan elfoglaltságokat, hogy kellemesen töltsse el idejét, teljes ellentétben azokkal a filozófusokkal, akik arra biztatják az embereket, hogy lényegi javakat keressenek, olyan valódi dolgokat, amelyek képesek tartósan táplálni a lelket, és függetlenné tenni azt a szerencsétől.

Az embernek az időhöz és nem a javakhoz vagy a dolgokhoz való viszonya a szórakozás tétje (szemben az antik filozófiával), amit a filozófusok azért nem értettek meg, mert nem látták, vagy nem akarták látni, hogy az idő egyszerre az emberi élet meghaladhatatlan horizontja, és egy olyan formátlan anyag, ami meghatározásra vár. A szórakozás szükségességének az az oka, hogy az emberi idő üres, és nem más, mint az egyik pillanat pótlása egy másikkal, és így az embernek minden találékonyságára szüksége van ahhoz, hogy kitöltse, azaz hogy differenciálja, változatossá tegye, elrejtse az egyenlő és megkülönböztethetetlen pillanatok egymásutániségének ismétlődő jellegét a múlt, a jelen és a jövő között artikulált struktúra által, ami lehetővé teszi, hogy egyediséget vigyen az idő momentumai (lásd korszakok és korok), és minőségi változást a pillanatok közé.¹¹

szembeszökő; mindkét filozófusnál arról van szó, hogy elméletileg egyesítsék az emberi elfoglaltságokat, és úgy értelmezzék őket, mint egyetlen kutatás különböző alkalmazásait (a hatalom vagy a szórakozás), amelyeket mindkét esetben a halálfélelem motiválja.

¹¹ Megjegyzendő a szórakozás és a jövőre gondolás kapcsolata, amelyet Pascal a 70/164. töredékben létesít a következő összefüggésben: „a fiatalok, akik belemerülnek a hírnév, a

Végkövetkeztetés: A szórakozás bölcsessége az, hogy hiányzik belőle a bölcsesség

Amikor most visszatekintünk, hogy végkövetkeztetést vonjunk le az emberi tevékenységek ilyen nagy erejű értelmezéséből, amelyeket Pascal a szórakozás megnyilvánulásaiaként azonosít, akkor legelőször azt vesszük észre, hogy ez az értelmezés az emberi cselekvés teljes területére kiterjed. Valójában totalizáló törekvése különbözteti meg a létezés és a világ hívságát kritizálók menetétől. Leszámítva azokat, amelyek a szeretettel kapcsolatosak, minden tevékenységet, tartozzanak akár a test, akár a szellem rendjébe, a szórakozások közé sorol. Hasonlóan az önszeretet elméletéhez, amitől elválaszthatatlan, a szórakozás elmélete értelmet és egyetlen értelmet ad a legkülönbélebb viselkedéseknek, gyakorlatoknak, vágyaknak, amelyek, első látásra úgy tűnik, egymással össze nem illő, rendezetlen dolgok sokaságát alkotják. Miként a nagy tudományos szintézisekben, a jelenségek itt is egy egyesítő elvnek köszönhetően kerülnek maguktól helyes rendbe, és válnak ezáltal tökéletesen érthetővé. Úgy tűnik, minden világossá válik, mihelyt minden egyetlen dologra vonatkozik. És ugyanúgy, ahogy a legkevésbé érdekvezérelt viselkedésekről is kiderül, hogy lényegében az önszeretet stratégiái vagy cselvetései, olyan cselekvések, melyek az őket szorgalmasan gyakorló tudat számára teljesen ellentétesek, mint a játék, a vadászat, a háború, a hatalom gyakorlása, egy matematikai példa megoldása és az ezekről való gondolkodás, másodfokon úgy tűnnek fel egy tudat számára, mint egy és ugyanazon cél elérésére irányuló különböző módzatok.

Ez a fajta elmélet és értelmezés kielégíti a Pascal által az *Előszó az úrról szóló tanulmányhoz* című írásban felállított falszifikálhatósági kritériumot, amely szerint el kellene vetni, ha egyetlen tény is ellentmondásban állna a hipotézissel. De e tekintetben nincs semmi félnivaló. Éppúgy, mint a pszichoanalízis esetében, annak a hipotézisnek a természete folytán, amelyet védelmez, csak olyan tényekkel találkozhat, amelyek megerősítik azt. Az olyan elméletek is, mint amilyen a szórakozás és az önszereteté, amelyek oly közel állnak az előbbihez, miközben egymás felé konvergáló szándékossági vonalakat hoznak létre minden emberi elfoglaltsággal összefüggésben, a legjelentéktelenebbtől a legfontosabbig, úgy rendezik el az értelmezés hálóját, hogy az másodfokon a szórakozás formáiként azonosítsa őket.

szórakozások hajszolásába, a jövő tervezésébe”. A szórakozás szociológiai típusú elemzéseinek elméleti csomópontja a képzelet és a jövő viszonya.

Ezért Pascal ezeket a foglalatosságokat egyedül az *értelem (sens)* szempontjából vizsgálja, miközben természetesen az értelmetlenséget (*non-sens*) úgy tünteti fel, mint egy az ellentétének álcázott értelmet, amivel az értelem értelmetlenséggé és az értelmetlenség értelemmé való átfordításának láncreakcióját indítja el. A játékok ekkor az emberi állapot sokkal tisztánlátóbb megértéseként jelennek meg, mint a munkák, amelyek az embereknek fontosságuk megtévesztő érzését adják. De ha például annak az embernek a figyelemelterelése,¹² akit ma reggel még lesújtott a bánat és a gond, és aki most másra sem gondol, mint egy vaddisznó üzésére, nem értelmetlenség (*non-sens*) lenne, hanem egy olyan gondolkodásmódnak és életmódnak minősülne, amely egy másik életmódot követ, amelynek ezáltal lehetővé tenné a helyreállítását, akkor a kérdés már egy gazdasági és technikai kérdéssé válna, nem pedig az értelemre vonatkozó, hermeneutikai és spekulatív kérdés volna. Ezért az öröm, az élvezet, a szórakozás, ahelyett, hogy az egyedül lehetséges értelem szemszögéből jelenne meg, mint az ettől az értelemtől való elfordulás „zavaros szándéka”, azáltal, hogy valamelyest háttérbe fordít neki, éppen ellenkezőleg: úgy jelenik meg, mint abszolútum az értelem és az értelmetlenség mezején kívül, pascali fogalmakkal, az értelem totalizálásának az eszközén kívül, amit Pascal „az okozatok alapja” (*la raison des effets*) névvel illetett. A szórakozás elméletét egyszerűen úgy lehetne cáfolni, ha úgy tekintenénk rá, mint egy tényre, egy kezdetleges, bizonyos és kétségbevonhatatlan tényre, mint egy tényre, nem pedig mint egy javaslatra, hogy tudniillik az ember azért sétál, hogy sétáljon,¹³ és nem azért, hogy elforduljon nyomorúságos helyzetétől, vagy az unalmat elűzze.

Ha Pascalt egyesek a kortárs egzisztencialista filozófiák előfutárának tekintették, annak kétségkívül az az oka, hogy az egyetlen értelemre vonatkozó igényt magának a létezésnek az értelmévé tette. Ez pedig úgy mutatkozik meg (nemde így mutatkoznak meg a szórakozások?), mint egy megfajuló tárgy, noha az emberi élet (az élet és nem a létezés) Descartes-nál alapvetően a viselkedés, a szorgalom és a csöfölgés kérdése – hogy elővegyük azokat a fogalmakat, amelyek oly gyakran térnek vissza a szenvedélyekről írt tanulmányában –, egy olyan kérdés, amely „inkább gyakorlati, mintsem spekulatív” jellegű. Innen ered nála a figyelemelterelés gyakorlatának a szükségessége, mivel a gondok, a rossz gondolatok megkerülendő és legyőzendő akadályok, és nem megfajuló

¹² Pascal példája a 168/139. töredék végén.

¹³ Természetesen Montaigne *Esszéinek* híres szakaszára gondolunk: „*Et me proumeine pour me proumener*”.

üzenetek. Feltűnt azonban a számunkra, hogy a pascali szórakozás nem gyakorlat, hanem egy ellen- vagy anti-gyakorlat. A szórakozásról szóló és a „politikai” töredékek számos esetben megállapított paradoxonja abban áll, hogy visszajuttatnak minket kiindulópontunkhoz, azok után, hogy már úgy tűnt, attól végleg eltávolodtunk. Ugyanúgy, ahogy a népnek igaza van, amikor azt hiszi, hogy azért engedelmeskedik a törvényeknek, mert azok igazságosak, és nem azért, mert azok törvények, a világnak is igaza van, hogy a szórakozást választja, sőt nem is hoz létre hierarchiát a szórakozások között, mivel azok, mint *a* szórakozás jelképei, egymással mind egyenértékűek. Idézzük annak a töredéknek az elejét, amelynek gondolatmenetét Pascal átültette abba a töredékbe, amelyben az igazságosságról és a politikáról írt:

A népnek nagyon egészségesek a nézetei, például: Hogy a szórakozást és a vadászatot választotta az elejtett vad helyett. A féltudósok gúnyolódhatnak emiatt, és diadallal mutatják ki benne az emberek balgaságát; pedig a népnek van igaza, csak ők nem képesek megérteni az okát. Hogy külsőségek, például a nemesi rang vagy a vagyon alapján tesz különbséget ember és ember között. Az okosak itt is diadallal mutatják ki, hogy ez milyen esztelenség; pedig nagyon is ésszerű (a kannibálok nevetségesen tartják, hogy egy gyermek lehessen a király). (134/324)

Ez a spirál-szerű gondolatmenet, amelyben az egyik tézis rátekeredik a másikra, ahelyett, hogy antitézisként állna vele szemben, tovább folytatódik, és egyre komplexebbé válik, mivel el kell kerülni a megállást, ami olyan lenne, mint *egy* megoldás, *egy* részleges igazság, miközben, szükség esetén egyre inkább kitolva a kutatás határait, csak *a* megoldást és *az* igazságot kell keresni. A jelképek elmélete (*la théorie des figures*), amely mindenütt jelen van Pascal gondolkodásában, még ott is, ahol nincs kifejezetten kimondva, miként a szórakozás esetében, regionalizálja vagy – ahogyan Pascal mondaná – partikularizálja ezt az alaptézist: vagy csak *egy* értelem van, vagy egyáltalán nincs semmilyen értelem. Amit Pascal a „szerzőkről” (művekről) mond, hogy tudniillik „Minden műnek [szerzőnek] van egy olyan értelme, amelyben minden egymásnak ellentmondó rész összhangba kerül, vagy ha nem így van, akkor nincs is értelme” (289/684), úgy működik, mint az ember megfejtésének a sémája, azé az emberé, aki a szórakozásról szóló töredékek egyedüli tárgya.

(Varga Judit fordítása)